

Radics Viktória
A kés, mellyel...

THALASSA

Pszichoanalízis–Társadalom–Kultúra

94/1–2

HOLOCAUST

██████████ Egy koncentrációs tábori élet. Inábal lány
██████████ A családi tudattalan
██████████ A túlélők gyermekei
██████████ A holocaust szindróma
██████████ Zsidó sorsok
██████████ A holocaust pszichoszomatikus hatása
██████████ Nemzeti szocializmus és antiszemitizmus
██████████ Holocaust áldozatok és náci bűnösök
██████████ Hatások határai
██████████ A megértés útjai

I TWINS KIADÁSA

SOPRONI SZEMLE

Ha hétszáz folyóiratoldal végigbogarászása után a magam számára is meg szeretném fogalmazni, mi volt ennek a kultúrműveletnek az értelme a héraikleitoszi időben, mi végre fogyasztottam el ezeket a perceket és papírokat, s fogyasztom e pillanatban is, válasz gyanánt először is egy vízió formálódik a betűk kásahegyétől megviselt képzeletemben. Kisvárosi hőség, aranyló por, vad júliusi dél, mikor is a földtől mellmagasságnyira vagy épp odalenn sárga csillagok világítanak a napfényben. Irodalmias fantáziám felfigyel a „csillagok a nap-pali ragyogásban” bizarr képére, máris szürreális látomásom támad, láncos rabok vánszorognak a szibériai hóviharban, míg emitt a nyárban üres gyerekkocsik százai vesztegelnek a kiürült kisvárosi téren. És látom Szibériában, az első világháború utá-

ni időkből a jiddis vándorszínészeket, négy éhes, vézna zsidó színészt, amint a *Der gelbe Fleck* című darabot adják elő frenetikusán, idegborzolóan, és Kafkára gondolok és – játékból – arra: lehet, hogy ott lépett fel a foglyok meg a száműzöttek színe előtt a legnagyobb avantgárd világszínház. Ám ehelyett, hogy tovább fűzném asszociációim rendetlen sorát, melyben ott van például a „vörös posztóból készült jegy” is, amit az 1279-es budai zsinat határozata szerint kellett volna a zsidóknak a ruhájukon viselniük, ott van a Sopron utcáin végigtáncoló részeg tiszt, aki az „Erger-Berger-Schossberger” nevezetű antiszemita nótát húzatja utcahosszat a cigányokkal, akit, tévesen, Pap Károlynak néztek, bár én egyáltalán nem tartom elképzelhetetlennek, hogy, akár a korabeli francia radikálisan lázadó művészek, így járatta a bolondját a világgal – ehelyett tehát három passzust szeretnék idézni a *Soproni Szemle* egyik közleményéből, bizonyos Becht Rezső soproni keresztyén író 1945 karácsonyán kelt, „Kedves Mihály!” kezdetű, Rióba címzett leveléből, mely fentebbi imaginációimat

Thalassa, 1994/1–2. Holocaust-szám.
Soproni Szemle, 1995/1. Zsidó-történelmi szám.
Budapesti Negyed, 1995/nyár. Zsidók Budapestén.
Balla Lajos-Laci: *Még egyszer: Ugye fűtök...* I–II. In.:
Napló, Újvidék, 1996. április 17. és április 14-i szám.

inspirálta – a hétszáz folyóoldal legmegejtőbb, számomra időtálló s megállító dokumentumából:

Amikor délután sétára indultam, hogy az erdőn vagy a kertemben enyhülést keressek, a vasúti átjárónál váratlanul szemközt találtam magam egy ilyen csoporttal. Halálápadtan vagy vérvörösre gyúlt, verejtékező arccal vonszollák magukat a szerencsétlenek a tiündöklő júniusi ég és a vakító napsfény dűzletében, vakon, tébolyultan, némán. Egyikük leejtett egy batyut. Az utána jövő megbotlott benne és elesett. A következő átbukott az elesetten és szintén elvágódott, a harmadik is. Meghemperegtek az út porában, látszott rajtuk, hogy nem is tudják, mi történik velük, de azért kétségbeesett igyekezettel feltápaszkodtak és a csendőrök hajcsárordítása közt loboltak a többiek után.

Ijesztően elváltozott arcú ismerősök imbolyogtak el előttem, aki bénultan, megdermedt vérrel meredtem a menetre és éreztem, hogy most tenni kellene valamit: kiáltani, felordítani vagy odaállni közéjük, segíteni a batyut cipelni annak az anyának, akinek szoknyájába három gyerek kapaszkodik vagy karon fogni a hetvenéves Herinfeldnénit, ezt a finom kis dámat, aki mérhetetlen csodálkozással tipeg a sorban és nincs más poggyásza, csak az elegáns kis kezitáskája.

Nem tettem semmit, csak a ruba alatt elpirultam a talpamig. Talán ha ő is köztük lett volna, talán akkor merem volna ember lenni.

Ez egy állókép, a könnyű nyári felöltőbe öltözött soproni polgáremberrel az árnyas fák alatt, szemben a felzökkenő menettel. És egy láthatatlan személy is jelen van a képben, „ő”, azaz nevezett polgárember zsidó szerelme, akit még az események beindulása előtt sikerült eltemetnie, aki civil betegségben hunyt el, de még hallott a „der gelbe Fleck”-ről.

Becht Rezső aztán azokban a napokban „kerti háza árnyas verandáján” szorongatta síró látogatói kezét. Nyitott szemmel járt a soproni utcákon. Meglátta Herinfeld nénit „gaze-be csavart karokkal, mert felvágta ereit”, rögzítette az „izzó marha vagonokat”, az állomás előtt a „százegynéhány üres gyermekocsi”, a munkára hajtott „rongyokba burkolt, szőrös csontvázakat” és a „kialudt szemű, elvadult nőket”, amint „görbe faágakra támaszkodva támolyogtak a tavaszi napfényben”, és még sok részletet, míg abból a nyárból tavasz lett, s elmúlt egy „friss romok között, a padlón kuporogva” eltöltött karácsony, s eljött az, amelyen hosszú-hosszú levelét írta Brazíliába, immár szobában, a napi 15 deka kenyér és egy nehezen szerzett falat hús mellől.

Becht Rezső tehát 44 nyarán ott állt a fa alatt a szégyentől, a dühtől, a megrökönyödéstől és rettenettől, és ki tudja, még milyen érzelmektől elvörösödve, szinte érzem, hogy majdnem megmoccant, majdnem szólt, hogy földbe gyökeredett a lába, s elhült. Bizony, maga mert ember lenni, mondanám neki; megérezni, meglátni, meghallani. S kérdezem, vajon milyen ma például az én pozícióm a felzökkenő menettel, a „történelemmel” szemben? Napi fél kiló kenyérral és húsz falat hússal a konyhaasztalon, a televíziót lezárva, inkább egy vidéki lapot előszedve, a Soproni Szemle után mondjuk az újvidéki Naplót, ahol egy mélyinterjú szövegében olvasom:

Amíg Prevlakán voltunk, egy ottani asszony főzött nekünk és ivóvízzel látott el minket. Úgy tudtuk, a férje, aki horvát katona volt, Mostarnál esett el. Egyedül nevelte a kislányát, aki hat éves forma volt. Mi öltöztettük, katonarubában járt, 55-ös katonacsizmája volt neki. Nagyon szerettük a kisit. Ez az örült tiszt az egyik délelőtt megfogta a fiút, kikötözte egy fához, és szabályosan kivájta mind a két szemét. Hét-nyolc órán át még azt sem engedte, hogy eloldozzák. Csak azt bajtoggatta, hogy a fiúból is horvát lesz, a többiek pedig tekinték a tettét üzenetnek.

Ez csak egy epizód, előtte-utána száz háborús sziporka és srapelrepsz, kaszárnya- és bevetéstörténet-szilánkok, egy huszonkét éves bánáti magyar kiskatona „narratívája”, akitől így búcsúzott a parancsnoka: „jó katona voltál, de még találkozzunk valahol”.

Milyen lehet annak a pozíciója, aki nem bír vagy nem akar „tettel üzenni”, egy betűfogyasztóé és/vagy termelőé például? Becht Rezső soproni író 44 nyarától 45 karácsonyáig nézett, szenvedett, éhezett is, segített, ha éppen tudott, valamint magában rendezte, összefoglalta és szemléletileg, erkölcsileg megérlelte tapasztalatait, mélységesen őrizte elhunyt zsidó szerelmének emlékét, és örült, hogy meghalt, mindazonáltal rendkívüli érzékenységre tett szert; mélyebben átértzett egy karácsonyt, egy „Mozart-andantét”, mint annak előtte, és megírta például ezt a 130 oldalas, tiszta levelet.

Nincs kétségem afelől, hogy Becht Rezső ritka nemes és nemesen intelligens ember volt, ámde afelől sem, hogy e nemeslelkűség és kifinomult intelligencia máma, a nagy holocaust és a mini- avagy személyes holocaustok meg a balkáni aréna megtörténte után, mikorra az, amit kultúrának nevezünk, szép lassan, erkölcsöstül, mélyebb érvényét veszti- vesztegeti-vesztette, a „szellem” nevezetű fura dolog pedig olyan metamorfózison esik át, melynek kö-

vetkezmenyei beláthatatlanok, miközben a technika – mely nem radikálisan más, mint a holocausté – a legintimebb tartományokat is behálózza, szóval nincs kétségem afelől sem, hogy ama Becht Rezső-i nemes tartás és a kifinomult humanizmus ma (meg)tarthatatlan, s mert megalapozhatatlan, legföljebb a pozórságig és a retorikáig viszi. És imígy ugyanilyen megalapozhatatlan és legföljebb imidzsekre jó a tiltakozó, lázadó attitűd is, melyre Pap Károly például még az életét tette.

Ezekkel a „holocaustos dolgokkal” kapcsolatban – így, macskakörömben – lassan nem lesz mit mondani. És nem lesz mit megérteni. Maradunk, mint Becht Rezső, a fa alatt, egyszerre moccanóban és visszahőkölőben (vagy mint Pap Károly a kávéházi asztalnál, üres papírokkal maga előtt), olyan érzelmekkel a ruhánk alatt, melyekről lehetetlen beszámolni. A levél műfaja pedig már rég idejétmúlt.

A bánáti kiskatona szétzilált katonatörténeteit nem lehet megérteni. Nem állnak össze semmivé, még csak egy szabályos meghurcoltatás történetévé sem, hisz az alapvető kérdések – ki kit hogyan miért minek – nem megválaszolhatók.

Különb a katonasággal és a hadbíróssággal kapcsolatos össze dokumentumom eltűnt, valaki lefoglalta, sőt még az ügyvédnőmmel sem tudok kapcsolatot teremteni Podgoricában, habár 1500 márkát kifizettem a védelemért, ő pedig az egész bírósági per alatt csak annyit mondott: fiatal, meggondolatlan.

Nem lehet tudni, ki kit miért visz el, vádol, csábít, ment fel, lő le, vakít meg, még az is nehezen követhető, hova nem hurcolász. A náci bűnözők, valamint a túlélő áldozatok „narratíváiban” a „fedőemlékek” közül-alól egy idő után, egy drámai folyamat során előbukkannak a valódiak. Josette Zarkának a *Thalassá*-ban olvasható tanulmánya szerint a koherens és értelmes beszámolókon egyszer csak furcsa, elszigetelt részletek ütnek rést.

Ez a mechanizmus a „nyelvi hasadás”-hoz hasonlítható, azaz egy addig tudattalan folyamat olyan nyers felszínre töréséhez, amelyet az alany (tudatosan) sem kontrollálni, sem a magáénak elismerni nem képes.

Ennek a folyamatnak a legkülönösebb vonása az, hogy bár az üzenet elhangzott, az interjú készítője nem hallja meg – csupán a magnószalag rögzíti.

Bizonyos „pszichikai süketség” jön létre – a beszélő mintha semmit sem mondott, a hallgató mintha semmit sem hallott volna, bár minden elhangzott és meghallgattatott –, ami a szerző szerint „lehetővé teszi a kimondhatatlan közvetítését”.

Nem nehéz innen ahhoz a következtetéshez mérészkedni, hogy máma, legyen szó háborús vagy magán-háborús széttört történetekről, mintha egyre nagyobbra növekedne, égnyi buborékká, a „pszichikai süketség” tere, ami már nem tesz lehetővé semmit. Gondoljunk a saját szemünkkel látott-hallott-olvasott délszláv háborús eseményekre valamint személyes reakcióinkra meg a világ reakcióira, és szemléletessé válhat, hogy a fenti fogalom mit takar. Vagy gondoljunk csak arra a kivájt szemű gyerekre.

Zarka szerint az említett jelenség azzal magyarázható, hogy az áldozatok tabuszegők: azt látták, amit nem szabad látni – hogy milyen mélyre sülyedhet az emberiség, mondja a szerző –, miként a hallgató is hallja, amit nem szabad; olyan dolgokat, melyeknek tudatában nem lehet élni, a szerző megfogalmazása szerint: „emberi értékeink szétrobbanása nélkül”.

Vajon a tabuk és „emberi értékeink” változtak-e meg az elmúlt fél évszázad alatt, vagy bizonyos „pszichikai vakság” is kialakult, avagy mind a kettő, nem tudom, bizonytalan vagyok, tény, hogy egyáltalán nem halljuk és nem is látjuk a bánáti kiskatona szétszórt elbeszéléséből előlépett, katonaruhába öltöztetett, megvakított hatéves gyereket. Vagy az anyját.

S ezen se magnószalag, se filmszalag nem segít. Nem közvetítődik a kimondhatatlan. Szétpárolog a kimondható.

Becht Rezsővel ellentétben meg sem moccanunk a fa alatt.

Magam sem tudom, mit érzek.

Tallózzunk tovább a folyóiratokban. *Soproni Szemle:*

Külön felhívjuk az illetékes hatóságok figyelmét arra, hogy a németekkel való érintkezés súrlódásmentes legyen, a németeknek minden kívánságát teljesíteni kell[...] Az értekezlet vezetője újból felhívja a jelenlevők figyelmét arra, hogy az eljárást keresztény szellemben és a humanitásnak megfelelően kell elvégezni. (A Siófokon 1944. évi június 22-én megtartott értekezleten megbeszéltek kérdések)

Két lábjegyzet a *Thalassá*-ból:

A mézszárlások leírásánál egyértelművé válik – a névtelen tettes elképzelésével szemben, amelyben háttal sorba állított emberek lelövéséről hallunk –, hogy a tettesek maguk választották ki áldozataikat, vagy kijelölték számukra, és a tarkónlövés előtt gyakran beszélgettek is velük.

(Eltréfálkoztak például.)

Illetve:

Eddig „egy esetben sem lehetett bizonyítani, hogy aki parancsot kapott egy utasítás végrehajtására, parancsmegtagadás miatt sérelmet szenvedett vagy életével fizetett volna” (Jäger, 1982). A Jäger által bemutatott esetek mellett Browning tanulmányai[...] azt erősítik, hogy a rendőri zászlóalj vérengzéseiben való részvétel önkéntes volt.

Nézzük a vajdasági Naplót:

...egy svidi szerb fiú pedig kijelentette, hogy ő nem akar tovább lőni. A szakaszvezető nem tudott mit tenni, felbővta a parancsmokot. Jött is nagy dörrel-dúrral, és csak azt kérdezte, ki itt az áruló? A fiú felállt és magyarázni próbálta a döntését, de a parancsmok közben előrántotta a pisztolyát és főbe lőtte a szerencsétlent.

A tabuk, melyeket az emberi nem termelt ki magából organikusan még a történelem előtti korban, a történelem során mintha mára valahogy feláztak volna; a biológiai gátlásokat, a szent parancsolatokat, valamint a felvilágosodott humanizmus princípiumait istentelen cinizmus forgatta ki – miközben a hatalom parancsai és kívánalmi ismételtelen elnyerik a borzadály karizmáját. Úgy tetszik, korunkban a holocaust utáni tömegkultúra hatalmas manipulációt végzett a tabuk, azaz majdhogynem a tudattalan szintjéig hatolón. Mintha nemcsak erkölcsi, hanem percepciószavarokkal küzdenénk, már aki egyáltalán küzd. Az efféle pszichikai süket-ségekben s vakságban a kimondhatatlan: zavarosan dül és tombol – könnyen manipulálható, balkáni avagy európeér módra, ami persze nem mindegy, de... A szétlottyintott fejű gyerekek és emberek képei bejárták Európát. Ugyan ki kinek s minek engedelmesskedik?

Magában a megértési vágyban is abszolút obszcenitás rejlik. A Shoah létrehozásának tizenegy évében alaptörvényem ez volt: nem megérteni. A megértés elutasításához mint az egyetlen lehetőség, erkölcsi és ugyanakkor mint az egyetlen lehetőség, operatív attitűdhez ragaszkodtam. A vakság számomra az alkotás elemi feltétele volt. A vakságot a legtisztább látásmódként kell itt érteni, a legtisztább tekintetként, az egyetlen módjaként annak, hogy ne forduljunk el attól a valóságtól, amely szó szerint vaktá...

– szól Claude Lanzmann filmrendező (aki a Shoah című, kilenc és fél órás film alkotója) furcsa, már-már botrányos nyilatkozata, melynek megvitatása a *Tbalawá*-ban olvasható. Mintha a „pszichikai vakság” visszafordításának kísérletéről lenne itt szó: mintha ilyen metaforikusan vakon kellene szemügyre venni a kivájt szemű gyerek elrongyo-

lódott képét a magyar kiskatoná beszakadt elbeszéléséből.

Megértést a bűnösök várnak, ez is kiderül a *Tbalawá*-ban közölt tanulmányokból és esetleírásokból, az áldozatok nem megértést várnak a terapeutától vagy az interjúkészítőtől, hanem úgy tűnik, hogy ők, a túlélők, ontológia élményük megosztását, tehát érvényesítését várják tudattalanul, mert tudatosan elvárni ilyen nem lehet. Becht Rezső például a 130 oldalas levelében a maga ontológiai élményéről számol be Brazíliába emigrált barátjának; ő osztozott velük, a szemé elé kerülő áldozatokkal, úgyhogy ettől egész szemlélete megváltozott. Vakon látott.

Egyszer Szibériában láttam egy csoport száműzöttet a hóvíharban vándorogni a láncok ütemes csörgéséről kísérvé. Most ugyanez a kép tárult elém, csak a hóvíhar helyett a júliusi nap perzselte a kárhozottak fejét, lánccsörgés helyett pedig a magukkal cipelt vedrek és fazekak doboltak és a gyerekkocsi kerekei nyikorogtak. Falusi boltosok, rabbik, vörösképzű zsidó mézárások, végna tanítók botladoztak a kimerültségtől és köztük egy-egy természetes, verejtékező anya lépdelt, batyukkal és edényekkel megrakva, féltucat gyerekekkel a szoknyája körül. (Kiemelés tőlem – R. V.)

A levélíró nem is a megértés, megértetés foglalkoztatja, sokkal inkább az elsajátított élmény megosztásának és meghaladásának lehetősége.

Most lapozzunk ismét vissza a *Tbalawá*-ba, Josette Zarka tanulmányához, melyből kiderül, hogy az abszolút kétségbeesés és jelentésnélküliség, azaz a „nyelvi hasadás” és a „pszichikai süket-ség” állapotába eljutott, a felbomlás veszélyében lévő Ént a közös létélmény által megalapozott mi-tudat kialakulása menti meg. Ami nem megértést, azonosulást, eggyé válást jelent, hanem infraverbális, sőt olykor fizikai szinten működő „kölcsonös rezonanciát”. Ez az ontológiai mi-élmény képes megadni „az élet-hez szükséges összetartó erőt” és katalizálni az Én életerejét.

Ezek a processzusok titokban, csöndben, bizonyos furcsa meghittségben történnek meg (vagy nem történnek meg), és megfoghatatlanul. Olyan dolgok ezek, melyekről a holocaust történelmi és politikai elaborációja mit sem tud. Nem társadalmi, de nem is pszichikai (hisz az gyakran lehetetlen), hanem szellemi szintű mi-tudatról van szó. Hogy egy triviális és egyszerű példával éljek, a bánáti katoná elbeszélésében közvetlenül a már többször emlegetett kisfiú-epizód után jön a következő:

Én viszont ugyanott, amikor nem kaptunk tűzparancsot, az ősrégen megismerkedtem az egyik horvát kiskatonával. Megbeszéltük, ki honnan való, és mit ad isten, ő vette elő a magyar kártyát a zsebéből. Nekiláttunk és játékkal múltattuk az időt.

A kiskatona „narratívája” egyébként (Becht Rezső koherens levelével ellentétben) úgy működik, mint a tévés-videós klipek villanósorozata. Nem is kommentálja; mondhatni: kihányja az eseményeket. Közben, az interjúkészítő tanúsága szerint megöregszik és ambivalensen sugárzik. Térjünk vissza ismét egy pillanatra Zarkához, aki így foglalja össze az interjúkészítés módszerét, ami véleményem szerint tágabb értelemben is, mint bizonyos szellemi attitűd, átgondolható:

A kérdezőnek ez az érdekeltvége a verbális képek megragadóiában és a leírásokban csaknem a hallucinációig való vizualizálásban mutatkozik meg az interjú során. Az érdeklődés effajta megnyilatkozása az áldozatra a tanú szerepét ruházza, akinek vallomása perdöntő lebet. Hagyják szabadon beszélni annak reményében, hogy képes lesz eljutni a kimondhatatlanig.

Egy olyan attitűdről van szó, mely a tömegkommunikációtól-tömegkultúrától és a tudományos diszkurzustól is idegen. Mellőzi a humanisztikus prekonceptiókat és ráfogásokat is. Aki így visszanyeri jogát, az az individuum, az egyik és a másik, az én és a te és a mi – vagyis az alapvető létgrammatikai struktúra aktorai –, ami visszanyeri, az pedig a *puwta* emberi találkozás esélye.

Mit jelent találkozni az áldozattal, mit jelent olvasni a szisztematikus holocaustról avagy a kaotikus délszláv háborúról? Ne feledjük, hogy az is „történelem”, ahogyan ez – a történelemmel való találkozás – történik. Nemcsak „akkor” játszódtak le „korunk legsötétebb lélektani folyamatai”, hanem ma is, abban is, ahogy hozzájuk viszonyulunk. Márpedig viszonyulásunkban semmibe sem kapaszkodhatunk, hiszen a vallási, az erkölcsi és a humanisztikus elvek („keresztény szellem és humanitás” stb.) egyaránt csődöt mondtak. Miért, hogyan vagyunk egyáltalán érintettek? Mi közünk hozzá? Azért és úgy, mert mindenkinek van egy absztrakt vagy konkrét „ő”-je (mint Becht Rezsőnek volt), akinek az alakja, a szelleme, a kísértete ott van; egy „Eurüdikéje”, aki ott lebeg. „Családi titka”, „letagadott gyásza”, „depresszív góca”, „mini-traumája”. Howard Becker szerint, olvasom a *Thalassában*, valójában nem az emberek problémáit kell kutatni, sokkal inkább a megoldásokat, amelyeket ezek-

re találnak. Milyen megoldást találtunk mi az európai kultúra nagy traumájára, azon kívül, hogy kénytelen-kelletlen és ambivalens érzésekkel emlékezünk rá, jobban mondva emlékeztetődünk?

A *Thalassában* szereplő tanulmányok egybehangzó tanúsága szerint a holocaust s a második világháború révén „új pszichés valóság” lépett életbe – avagy „fölégetett lét”, ahogy Zarka szépen mondja –, mely minden kultúrcikornya és jómód ellenére: tart. E tézist nem kívánom bizonygatni, hacsak nem idézem Milton E. Jucovy mondatait, melyben tessék a dátumot és az országnevet behelyettesíteni:

Alig húszöt évvel egy olyan háború után, ami világosan megmutatta, hogy a társadalom miként képes meggyilkolni a saját lelkét, olyan események történtek az Egyesült Államokban, amelyek megmutatták, hogy a becsvágy, a hataloméhség és a féktelen erőszak csaknem megfojtottak egy országot. (Kiemelés tőlem – R. V.)

E „gyilkosság” – avagy katasztrófa, avagy tragédia, avagy hasadás, avagy szegény – elrejtésére különböző módszerek fejlődtek ki, úgymint a feledés, az el- és agyonhallgatás, az agyonbeszélés, az elhárítás, eltolás, a fedőemlékek burjánzó produktálása, a retorikus humanizálgatás; következményei pedig a trauma átszármaztatása, kényszeres ismétlődései, az agresszió és depresszió, a torz gyűlölet- és szeretetvágy, az ösbizalom és a remény elvesztése, a kimerülés, az identitás, a személyiség széttűződése, az irrealitás érzése... sorolhatnánk. Ezeket a jegyeket nem tekinteném zsidóspecifikusnak, amennyiben mindannyian túlélők avagy túlélők utódai vagyunk, persze különböző brutalitással érintettek. Az a traumaszemlélet és azok a traumafeldolgozási kísérletek, melyek a holocaust túlélőivel és ezek gyermekeivel, unokáival való foglalkozás során születtek meg a pszichológiában és a pszichoanalízisben, egzisztenciális és összembe-ri vonatkozásokkal terhesek. Füzesérvy Éva „családi tudattalanról” és „nem feldolgozott fájdalomörökségről” beszél – melyek, tegyem hozzá, igen alattomosan működnek –, mely fogalmak tágasan is értelmezhetők. Nem gondolhatunk e például ilyesmire a délszláv háború esetében is? „A szülő tudattalanul a trauma megismétlésének eszközeként használja fel a gyermeket”, egyik nemzedék a másikat... a történelem kényszeresen ismétlődik. A rémálomszerű, révült állapot, melybe a traumáikról őszintén beszélni próbáló alanyok belevetődnek, ami lidérces „álomelbeszéléseket” szül – lásd

akár Becht úr vagy a huszonegyes bányai kiskatona narratíváját –, és az irrealitás érzését hozza elő, mára, ha belegondolunk, mindannyiunkat környékez, s tömegesen védekezünk ellene működéscentrikus, túljózanított – afféle másnapos – életvezetéssel és -szemlélettel, avagy kvázi-tradíciók erőltetett előkapálásával, gondolkodok itt különböző „tösgyökeres” fundamentalistákra. Figyeljünk meg egy igen különös passzust a Zarka-tanulmányból:

Hogy az ember bele ne vesszen a téboly és a kétségbeesés mélységeibe, muszáj volt az eseményekről leválasztania magát. Így, paradox módon, az irrealitás érzése volt az, ami védelmet nyújtott az auschwitzi realitás irrealitásával szemben, s ami fölverte az örület ellen. Az „önleválasztás” kifejezést fogom használni annak a benyomásnak a leírására, amit az irrealis megélése jelent. [...] A szubjektum távolról szemléli azt a történetet, ami vele történik meg. Ennek a bizonyos „másik dimenzióknak” a maradandósága (a fizikai, pszichológiai és metafizikai) élmény intenzitásától függ, és a pillanatnyi elborulástól egy teljes pszichotikus epizódig terjedhet. Ez a csaknem minden beszámolóban megfigyelhető irrealitásérzés a beszámoló dezorganizációját vagy reorganizációját indítja meg...

Az irrealitás említett érzését összekötném a lanzmanni nem-megérteni-akaró „vaksággal”, ami, ezek szerint, a realitás irrealitását hagyja megjelenni úgy, hogy a távolságtartás és a benne-levés veszélyes „játékát” űzve lehetővé válják az irrealitás, az abszurditás, a jelentésnélküliség számbavétele, ami azonban, mivel fenntartja, hogy semmi sem abszolút igaz, felképez egy bizonyos „másik dimenziót”, melybe vagy belevész az ember (megőrül), vagy áttör, átlábal rajta, miáltal esély nyílik – esetleg – a reorganizációra, ahogy a pszichológusok mondják, a személyiség újrastrukturálására... melynek társadalmi premisszái máig változatlanul kedvezőtlenek.

Az említett reorganizáció alapvető feltétele a beszéd-, a kommunikációképesség kialakulása, amin ezúttal a mély, a kínzó – irreális – tapasztalatok, traumatikus események szóba öltésének, elbeszéléssé formálásának, átgondolásának képességét kell érteni. Vajon nagy túlzás volna ezzel kapcsolatban akár „pszichikai némaságot” emlegetni? Arra utalni, hogy a tömegkommunikáció korszakában éppenséggel az érdemi kommunikáció csődöl be? A voltaképpeni megszólalás a pszichoanalitikusi, terápiás szobákba szorul, ahol voltaképpen senki sem hallja meg (hisz a másik fél ott szükség-

szerűen nem ember, hanem inkább funkció, inkább ember-jelkép), ahol szintúgy az irrealitás érzése uralkodik.

Mik a következményei annak, ha valaki olyan eseményeket él át, amelyeket nem lehet történeté formálni, amely reprezentálhatja szenvedéseit? Nebezen fogja tudni megosztani szenvedéseit és nem fog együttérzést kiváltani hallgatóiból, akik nem lesznek képesek osztozni vele ezekben az élményekben. [...] Amikor az élményekhez lehetetlen kapcsolódni, akkor fennáll a veszélye annak, hogy az egyén megtapad a múltbeli élményeinél, s képtelen lesz eltávolodni tőlük. Ez lehetetlenné teszi, hogy a múltat elvállasszuk a jelentől, másnak éljük meg, hogy észrevegyük közöttük a különbségeket...

Lehetetlenné teszi az újramezdést, ez a tanulság Gabriele Rosenthal német háborús emlékekkel foglalkozó, *Thalassa*-béli tanulmányából. Lehetetlen az újramezdés ott, ahol a valódi emlékeket háborús anekdoták, katonatörténetek fedik el; ahol nem történik erőfeszítés az elmondhatatlan elmondására; ahol a felelősséget, a bűnrészességet, „a pártpolitikába való involválódást” letagadják; ahol különféle „életrajzi stratégiákkal” (kitörlés, az áldozat szerepébe való áthelyezkedés, azaz az ártatlannak mutatkozás, bűnathárítás stb.) *reparálja*, nem pedig rekonstruálja az ember a múltját, a történetét, történelmét. DETHEMATISIERUNG, DEREALISIERUNG, DEHUMANISIERUNG – azaz bizonyos témák agyonhallgatása, emberek és események valóságtól való megfosztása és elszemélytelenítés – a nyilvános emlékezet (a história) és a személyes emlékezés egyaránt bőven él effajta stratégiákkal.

Hernfeld néni és elegáns kis retiküljét éppúgy betemeti és eltünteti a betűk, képek, információk s a világ klipjeinek dömpingje, mint annak a névtelen mosztári kisfiúnak a szemgödrét.

Vegyük néhány információt a *Soproni Szemle* zsidó történelmi számából.

A középkorban Magyarország 36 helységében 3500–4000 zsidó élt. Az első zsidótörvények a XI. században születtek, Szt. László és Kálmán jóvoltából. A zsidók kereskedelmi és hitelező tevékenysége már akkoriban kibontakozott és konkurenciát jelentett. 1360-ban I. Nagy Lajos kitelepítette őket az országból, és elkobozta házaikat. A zsidók megkülönböztetése, kitelepítése, kiűzetése, a zsidó házak elkobozása, valamint a „zsákmányt tenni zsidó házakban és a zsinagógában”, a „vérvád” – visszatérő historiográfiai fordulatok ezek. Miként

az is, hogy a zsidók újra „visszaszivárogtak”, „letelepedtek”, „kereskedtek”...

A zsidóknak tartozók között a lakosság minden rétegét megtalálhatjuk, a városbirtótól a házatlan szelléig. Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy a zsidók üzletfeleiket nagy óvatossággal választották ki, igyekeztek őket nem túlvágoosan megterbelni, kis összegeket kölcsönöztek magas kamatlábak mellett, és a magas kockázat miatt előnyben részesítették, hogy sok ügyfelük legyen, szemben a kevés számú tehetősebb ügyféllel. Ez a magatartás bizonyára a keresztény környezettel szemben szerzett évszázados tapasztalatokon nyugodott. Tudták ugyanis, hogy egy kisebb figyelmetlenség válságos időben könnyen zsidóellenes uszításokhoz, kibégásokhoz és pogromokhoz vezethet. (Harald Pinter: Zsidók Ruszlon)

Következik Horváth Zoltán *Soprontól Auschwitzig* című tanulmánya:

Sopron lakosságát nem jellemezte a faji, vallási gyűlölködés, sem a XIX., sem a XX. században.

Néhány számadat: a soproni zsidóknak a XIV–XV. században a Belvárosban külön utcájuk volt. Az 1526. évi kiűzetés után csak 1840-től telepedhettek le újra. Az 1941. évi népszámlálás szerint 1850 zsidó élt a városban. Ebből az auschwitzi áldozatok száma 1640 fő.

Sopronban 1946-ban 250 zsidó volt, 1956-ban, a forradalom után 52 maradt, ma 13 hívő él a városban.

Szemlézzük röviden a *Budapesti Negyed* zsidó számát is.

Bár a XVIII. század végéig Pest városa nem tűrt meg zsidó lakost falai között, a XIX. század második felében már itt élt egész Európa sokáig legnagyobb zsidó közössége. A századfordulón 80 000-re rúg a számuk, ami az összlakosság 24 %-át teszi ki. Javarészt Budapest zsidó polgárainak köszönhető a modern nagyvárosi kultúra létrejötte. Zsidó talajon eredt meg a magyar kultúra új, Nyugat felé kapaszkodó ága. S ebben nem csak a pénz számított. Hanem a másra, az akár idegenszerűre való nyitottság, a problémaérzékenység, a lelki bolyongóképesség. A budapesti zsidóknak mindössze 5 %-a volt ortodox; a kultusz modernizálására való törekvés elsöprő lendületű. A XIX. század első felében a zsidók fele kereskedő (ezek fele „kis egzisztencia”: házaló, ócskás, zsidóbarát, szatócs, alkusz), 10 %-uk kézműves, és csak 5 %-uk értelmiségi. A századfordulóra az utóbbi számarány jelentősen megduzzad. Jórészt a zsidók révén indul be a modern sportolás, a nagyvárosi éjszakai élet, a mondén, kávéházi egzisztálás (a különféle

vendéglátósok fele zsidó), a korszerű sajtó (a budapesti szerkesztők és hírlapírók 48,4 %-a zsidó származású volt), a színházi élet (Molnár Gál Péter szellemes cikke tesz róla, hogy ne feledkezzünk meg az orfeumokról, varietékről, kabarékról sem), a mozi (90 %-ban zsidó kézben). Az irodalomban hozzájuk kapcsolódik az urbanizálás, a modern életérzések megszólaltatása, sőt a „budapesti nyelv” megszületése. (Sorolhatnánk tucatszám a közismert neveket és a kevésbé közismert problémákat, l. Lackó Miklós fontos tanulmányát: *„Zsidók a budapesti irodalomban [1890–1930]”*) Aztán a könyv- és zeneműkiadók, a könyvkereskedők, a galériatulajdonosok, a műgyűjtők és a mecénások... Ők is jó számban zsidók voltak.

1919-ig tart a zsidókérdés „liberálisabb szemlélete”.

Aztán előjöttek a *numerus clausus* nagy ötletével a főorvos urak, és előlépett mélységesen aggódó szavaival Prohászka Ottokár püspök, az ország „kulturális judaizálását” ország-világ előtt kiprédikálva. Bársony János nőgyógyász-professzor úr megindította a genetikai kutatások újjászervezését, azaz „az államalkotó faj nemesítését” és az új és valódi magyar „biológiai arisztokrácia” kialakítását célzó kutatásokat (1920-at, ha írunk!).

Innen már nem nehéz ismét 1944 júniusába ugorni, pontosan abba az időbe, amikor Becht Rezső a fa alatt állt és nézett:

Forró, tikkasztó nap volt: a pokol előszele. [...] Sűrű, aranylő porfelbő feküdt az órák hosszat várakozó négyessorok felett. És minden mellen ott világitott a halálós ítélet jele: a sárga csillag.

Ugyanebben az időben Ravasz László, dunamelléki református püspök, egyúttal a Magyarországi Református Egyház első számú vezetője az íróasztalánál ül, és egy tájékoztatót ír. (A *Budapesti Negyedben* közlése Majsai Tamás.)

Miután Krisztus urunk nem azért hívta a zsidókat megtérésre, hogy megtarthassák milliósukat, társadalmi rangjukat, politikai és emberi jogikat, hanem azért, hogy vegyék fel az ő keresztjét, ürítsék ki az ő poharát, keresztelkedjenek meg az ő keresztységével és úgy kövessék őt, világos dolog, hogy a keresztényen anyaszentegyház, amikor olyan politikai hatalom veszi a kezébe a zsidóüldözést, amely fölött az egyháznak semmiféle hatalma nincs, befolyása is reá kevés, nem tudta megvédeni hozzá áttért tagjait a zsidóüldözés hátrányos következményeitől. [...] Mikor pedig az egyház erre azt felelte, hogy ő mindent megtesz, amit tehet, de kezeséget csak arról vállalhat,

ami az egyház lényegéből következik, t. i. hogy Krisztus vigasztalását és az atyafiúi szeretet gyöngédségét hirdeti és bizonyítja az üdvözülteknek és a szenvedőknek, a sok el nem készült lélek nem tudott élni a Krisztus vigasztalásával s önmagát marcangolva hánykódott kétségbeesés és remény között. Kétségbeesése földi volt, mert azt siratta, amit a rozsda és a moly megemészt és ami az elmúló világ hiúságához tartozott, reménysége is földi volt...

Ilyen esetben mondaná például Lanzmann, hogy nem hajlandó Ravasz politiko-logikáját és keresztény spiritualizmusát „megérteni”. Magam is vakon rámondok erre a szövegre s a szellemiségre, mely belőle süt, hogy ez alattomos cinizmus; éppen az ilyen körmönfont cinizmus érvénytelenítette örökre a keresztény és humanisztikus elvszerű attitűdöket. Az ilyen szellemi állapotból, amilyen Ravasz szövegéből is árad, az efféle spiritusból fakadnak a lélek olyan torz manifesztációi, mint az „Auschwitz miatti antiszemitizmus”, a gyűlöletvágy, az inverzió, azaz a tettesek és az áldozatok felcserélése és az áldozatok miatt érzett diffúz bűntudat számos projekciója, az áldozatokkal való pszeudo-identifikáció, valamint a brutalitás tényeinek kitörlése meg az eufemizálások... Még hogy „rozsda és moly”... Ilyes lelki fröccsből ered a súlyos következményekkel járó mértékvesztés és aránytévesztés, minélfogva manapság egyáltalán nem tudjuk, mi történik a világgal, és miután tradícióinkat elsinkófáltuk, nincsenek szellemi iránytűink sem. Hanem egy csomó feldolgozatlan fájdalom-örökség s „ressentiment”.

Az üldözöttek tekintélyes hányadát környezetük „nehéz embernek” vagy éppen bolondnak minősíti

– írja Várnai György a *Thalassában*. A pszichológiai vizsgálódásokból világos, hogy az üldözött-szindróma, a túlélőszindróma s egyéb „bolondságok” folyvást továbbhagyományozódnak a második generációra, a harmadik generációra.... A szülők élete beszippantja a gyerekeket, a gyerek a szülők múltjához fixálódik. És még azt sem tudja senki, mi a baja.

Látja, mennyire elrontottuk a dolgokat! Abelyett, hogy azt néznénk, mit kaphatunk az egész európai zsidóvágtól, egész idő alatt csak gyászoljuk őket. Mintha csak azért haltak volna meg, hogy mi traumatizálódjunk és gyászoljuk őket.

– mondja a pszichoanalitikusának Ráchel, egy második generációs, KIGYÓGYULT páciens. Mint erről Ilany Kogan esettanulmánya tanúskodik, éven át tartó, igencsak drámai, nehéz lelki és szellemi és egzisztenciális munkával jutott el idáig.

Ne feledjük azt a pszichológusi figyelmeztetést sem, hogy a gyászolást veszteségekre találták ki, nem pedig katasztrófákra. Utóbbiakhoz nem tudni semmiféle „helyes viszonyulást”. Minek nevezük a megvakított kisfiú esetét például, és hogyan viszonyuljunk hozzá? Hogy hagyjanak bennünket békén az ilyesmivel?

Engedelmeskedni nincs minek, toporzékolni sincs kinek, erő se hozzá. És mit mondanánk annak a kiskatonának, aki így fejezi be elbeszélését:

Segítségét most csak azért kérek, hogy hagyjanak már, ne zaklassanak. Úgy érzem, öt ember helyett szolgáltam a hadseregben, éppen ezért nem kellene, hogy a rendőrvég vagy a katonavég úgy tekintsen rám, mint egy közönséges gyilkosra.